

ЕНЦИКЛОПЕДИЯ „ПЪРВА БЪЛГАРСКА РЕПУБЛИКА (1946-1991)”
доц. Милен Куманов

В многовековното историческо развитие на България са познати **две форми на държавното ѝ управление - монархическа и републиканска**. Първата се установява още със създаването на първата българска държава в края на VII в. и просъществува до падането ѝ под османско иго в края на XIV в.

Идеята за република се заражда в последните години на възрожденската епоха. Най-ярък неин радетел е Апостола на свободата Васил Левски, който ратува за „**свята и чиста република**”. С неочакваната му гибел през 1873 г. тази идея заглъхва и след възобновяването на българската държава през 1878 г. като държавна форма на управление отново се налага монархическата. Това не е никак случайно, тъй като въпреки наличието на републикански режими във Франция и САЩ, тази форма е преобладаваща за повечето държави в света. Тя се налага и в съседните на България балкански държави, извоювали преди нея своята независимост от османското владичество. Макар че според приетата през 1879 г. Търновска конституция в Българското княжество е установена „конституционна” монархия, нито един от тримата му владетели не се съобразява с това положение и правят всичко възможно да се държат като абсолютни господари на страната.

Деформациите на монархическото управление предизвикват и незабавна реакция сред някои политически среди в страната и идеята за републиката отново се съживява. Тя се подема

в началото на 90-те г. на XIX в от Българската социалдемократическа партия, която е принципен противник не само на монархията, но и на самия буржоазен строй. Републикански идеи не липсват и в средите на някои от другите политически партии — БЗНС и радикалдемократите, макар те да не споделят крайните политически възгледи на социалистите за радикалното преустройство на общественopolитическия живот на страната.

Пръв опит за премахване на монархията в България е предприет по време на Войнишкото въстание 1918 г., когато д-р Райко Даскалов, един от водителите на БЗНС, със съгласието на Александър Стамболийски, прокламира т. нар. **Радомирска република**. С потушаването на въстанието е ликвидирана и републиката.

По време на Септемврийското въстание 1923 г. в редица въстанали селища на страната, макар и за по няколко дни, е установена „**работническо-селска власт**”, която на практика също е отрицание на монархията.

След политическата промяна на 9 септември 1944 г. се създава съвършено нова политическа ситуация в България. Интересното в случая е, че с предприетите радикални промени на цялостния вътрешнополитически живот монархията не е засегната. Сменен е само съставът на Регентския съвет с нови лица, които поради непълнолетието на цар **Симеон II** продължават да изпълняват правомощията на държавния глава. Макар и оцелял, монархическият институт вече е изпразнен от реално съдържание като орган на държавната власт и има повече декоративни, представителни функции.

Въпросът за премахването на монархията излиза на преден план след настъпилата рязка промяна в отношенията между СССР и другите велики сили от бившата Антихитлерова коалиция, поставила началото на **Студената война** между оформилите се два лагера — социалистическият и капиталистическият. В тази обстановка, под натиска на Москва правителството на ОФ е заставено да пристъпи към ликвидиране на монархията. XXVI Обикновено народно събрание гласува набързо закон, на основата на който в началото на септември 1946 г. е проведен специален референдум. Тъй като по това време страната се намира под надзора на Междусъюзническа контролна комисия, в която първостепенна роля играят представителите на СССР, основателно напоследък се повдига въпросът доколко този референдум е бил легитимен. За нас обаче са важни резултатите от него, а те са категорични — мнозинството от подадените гласове са против монархията.

Изхождайки от тези резултати, председателят на XXVI Обикновено народно събрание Васил Каларов прокламира на 15 септември 1946 г. България за република, а сам той заема поста председател на Временното председателство на републиката. С тези действия по същество се слага и край на формално действащата дотогава Търновска конституция.

Правните основи на **републиканското управление** се полагат от новата Конституция, изработена от VI Велико народно събрание и приета в началото на декември 1947 г. Дълги години тя е наричана димитровска по името на Георги Димитров и по примера на СССР, където действащата по онова време в него конституция от 1936 г. носи името на Й. В. Сталин.

Тази конституция просъществува до началото на 70-те г., когато е заменена с друга — също **републиканска**. Най-отличителната черта на новия основен закон е не толкова името й (живковистка — по името на Тодор Живков), колкото вмъкнатият в нея специален **член първи**, с който и де юре се закрепва **ръководната роля на БКП** в цялостния общественopolитически живот на страната. От този момент насетне и най-високият пост в държавната йерархия — председател на Държавния съвет на НРБ, е предоставен на партийния лидер.

В появилата се след 10 ноември 1989 г. публицистична литература оценките за хронологическия период (1946-1991г.) са извънредно силно политизирани. Очертават се две диаметрално противоположни гледища: едното, което **тотално отрича** този период, и другото, което макар и несъгласно с първото, не намира достатъчен кураж да му се противопостави. Повечето от историците, занимавали се дотогава с проучването на историята на България след 9 септември 1944 г. и по-специално с историята на БКП, се преквалифицират в политолози и преустановят изследванията на тази проблематика.

В така създалата се изострена политическа обстановка, която продължава и досега, всеки опит за **обективна оценка** на 45-годишния времеви отрязък е обречен на неуспех.

Като **справочно издание** настоящата енциклопедия има свършено друго предназначение — да обхване развитието на цялостния общественоститически, икономически и духовен живот на България през разглеждания период, който определя като **ПЪРВА БЪЛГАРСКА РЕПУБЛИКА**, само във **фактологично отношение**, без каквато и да била идеологизация.

Следва да се посочи, че възприетата от нас характеристика за времето от 1946 до 1991 г. не е първа. Тя вече битува в някои появили се напоследък изследвания (например съчинението на проф. Димитър Иванов, “Първа българска република”, С., 2005).

Истината изисква да се каже, че тази формулировка още не е получила популярността, каквато действително заслужава, както в историческата ни литература, така и сред самото българско общество.

Предлаганата характеристика за периода 1946-1991 г. има неоспоримото достойнство, че ни приближава твърде много до битуващата европейска практика и особено до традицията във френската историография, където новата политическа история на Франция е подразделена на **първа, втора и следващи републики**, всяка от които е със свое конкретно историческо съдържание, но с една **обща отличителна черта** — **республиканска форма на държавно управление**, наложена след Френско-пруската война от 1870-1871 г.

Първата българска република има свои характерни черти, които я отличават както от съществуващите в различните европейски страни образци, така и от последвалата у нас **Втора българска република**, чието начало е поставено от Конституцията на България от 12 юли 1991 г.

Кои са отличителните белези на Първата българска република?

Вече се каза, че създаването ѝ става по внушение на Москва. Въпреки това, нейният облик не се покрива изцяло с държавното устройство на съветската страна. Дори и при най-добро желание на тогавашните български управници, това не е могло е да стане поради наличието на съществени различия в държавнополитическия живот на СССР от този в България. Като велика сила, появила се след Октомврийската революция от 1917 г., СССР е страна не само с огромни **територия**, но и с **многомилионно население**, при това доста **разнообразно по своя етнически състав**. Това **налага** държавното устройство на СССР да бъде изградено на основата на **федеративния принцип**, който предполага наличието на **двукамарен парламент** в лицето на **Съвета на федерациите и Върховния съвет на СССР**.

В България тези институции са неприложими, както поради малкия размер на територията, така и поради етническия състав на населението ѝ, преобладаващата част от което е българското. Поради това в нея няма никаква практическа потребност нито от **федерация**, нито от **двукамарен парламент**. Затова при полагане основите на Първата българска република е възприет моделът на държавното устройство, съществуващ в други по-малки европейски социалистически държави — **парламентарна република с еднокамарен парламент**.

Изборът на Народното събрание и другите институции става с пряко и тайно гласуване на цялото население. Гласуването е задължително. От избирателни права са лишени само задържаните или намиращи се в затвора лица.

Мандатът на всеки състав на парламента е строго фиксиран и всички Народни събрания, свикани след VI Велико народно събрание, изкарват докрай 4-годишния си период. По този начин е сложен край на порочната от миналото парламентарна практика, когато повечето парламентарни състави поради една или друга причина са закривани преждевременно, преди изтичането на определения им от Търновската конституция период.

В парламентарната практика на Първата република е въведена свършено нова система — Народното събрание не заседава **ежедневно**, както това е в периода до 1946-1947 г., а се свиква на сесии периодически по за няколко дни в годината. Сесиите протичат формално и приключват с „пълно единодушие“ при приемането на предлаганите от правителството закони и други актове.

Между сесиите с парламентарните дела на държавата се занимава **Президиумът на Народното събрание**, заменен с Конституцията на НРБ от 1971 г. от **Държавния съвет на НРБ**. На мястото на съществуващата до 1971 г. институция **Бюро на Народното събрание** е възстановен познатият до 1946 г. парламентарен пост — **председател на Народното събрание**.

Народното събрание ежегодно гласува държавния бюджет на страната, но рядко изслушва отчети от различните правителства, а още по-рядко в него се отправят питання и запитвания от депутати към правителството или към някои от неговите членове.

Това което приближава Първата българска република до съветския модел е вложената в нейното име добавка „народна”, с което открито се демонстрира, че тя няма да прилича на републиките в другите европейски държави извън социалистическия лагер, квалифицирани като „буржоазни”, а ще следва примера на СССР, в държавното устройство на който е заложен конституционният принцип, че властта „**произтича от народа и принадлежи на народа**”. Този принцип позволява както в СССР, така и в България **една партия** да се наложи като **действителен разпоредител с властта в страната**. Поради това, въпреки наличието на парламентарните институции, и в СССР, и в НРБ контролът върху изпълнителната и съдебната власт се извършва на практика не от формално оторизираните държавни парламентарни институции, а от ръководствата на управляващите в тях комунистически партии. Тяхното действие се простира и върху законодателната власт. Затова и задачите на различните състави на Народното събрание в България са сведени по-скоро до обличане в **законодателна форма** на спусканите от конгресите на БКП след 1948 **директиви** за цялостното общественополитическо, икономическо и културно развитие на страната.

Местните органи на държавната и изпълнителната власт в лицето на областните, окръжните, околийските (до 1959 г.) и общинските съвети са поставени на пряко подчинение на местните структури на БКП — областните, окръжните, околийските, градските и общинските й комитети. На БКП са подчинени всички производствени предприятия, транспортът, съобщенията, творческите организации и т. н. Силовите ведомства — Министерството на народната отбрана и Министерството на вътрешните работи също са поставени под прекия контрол на БКП.

Ръководството на БКП направлява и външната политика на страната. Няма двустранен или многостранен договор на България, под който да не стои подписът и на партийния лидер. Практика е, особено след Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г., смесените държавно-партийни или правителствено-партийни делегации да се оглавяват и ръководят от лидера на БКП.

Централно място във външната политика на Първата българска република заемат отношенията на България със СССР. Страната е поставена под пълна политическа зависимост от Москва. Обвързването на България със СССР върви не само по линията на **двустранното**, но и на **многостранното сътрудничество**. Това става чрез включването й в Съвета за икономическа взаимопомощ (1949 г.) и Варшавския договор (1955). Поради тази причина след разрива между Й. В. Сталин и Й. Б. Тито през 1948 г. страната ни е принудена също да „преустрои” на нова плоскост своите отношения със съседна Югославия. В същото време, пак под натиска на СССР, тя участва и в някои не особено популярни международни акции като потушаването на „нежната революция” в Чехословакия през 1968 г., във вътрешнополитическия живот на Полша в началото на 80-те г. и пр.

Изолирането на България от капиталистическия свят я лишава в не малка степен от възможността да се ползва от постиженията на световната наука и техника. И когато през 80-те г. е извършен известен пробив към научния и техническия пазар на ГФР и Япония, това предизвиква незабавна негативна реакция от страна на СССР.

На най-възловите постове в системата на Министерството на народната отбрана, Министерството на вътрешните работи и Министерството на външните работи са поставяни партийни функционери. По принцип всички ръководители на българските дипломатически и военни мисии зад граница са членове на БКП. Едва от началото на 70-те г. започват да се предоставят подобни постове и на представители на БЗНС, които обаче също изпълняват линията на БКП във външната политика на страната.

БКП упражнява пълен контрол и в стопанската област. Начело на стопанските ведомства, каквато впрочем е практиката и в другите министерства, за министри се поставят членове на БКП. През 70-те и 80-те години на големите стопански обекти и строежи се изпращат т. нар. „пълномощници на БКП”, които не само контролират, но и направляват дейността на

самите административни органи в тях.

Поради всичко това, както в СССР, така и у нас няма необходимост от установяване на **президентски тип република** от рода на съществуващите не само в САЩ и Франция, но дори и в някои от социалистическите страни — Чехословакия, Румъния и др. Но и в посочените социалистически държави меродавен фактор са не установените държавни парламентарни структури, а съществуващите в тях комунистически партии.

Реалната власт в България е съсредоточена в ръцете на **лидера на БКП**, независимо дали това е Георги Димитров, Васил Коларов или някой от техните наследници — Вълко Червенков и Тодор Живков. Единствен от тях само В. Червенков е подложен на критика за установяване на т. нар. „култ“ към неговата личност. Но и в този случай се следва диктата на Москва — критиката на култа към личността на Й. В. Сталин, предприет след неговата смърт от XX конгрес на КПСС.

От всички партийни лидери на ръководния пост в БКП най-дълго се задържа Т. Живков — повече от три десетилетия. Това му позволява не само да укрепи своето положение в БКП и страната, но да се превърне и в своеобразен „некоронован владетел“ до 10 ноември 1989 г., с което деформацията на републиканското управление достига своята кулминация. На най-важните постове в държавата и партията са издигнати не само двете му деца Людмила и Владимир Живкови, но и не малък брой други лица от неговата фамилия (Иван Славков, Атанас Малеев), от родния му Ботевградски край, от партизанската бригада „Чавдар“, лични приближени и др.

х х х

Първата българска република просъществува сравнително кратко време — по-малко дори на предходното **Трето българско царство** (1879-1946 г.). Първият удар ѝ е нанесен със смяната на Т. Живков от заеманите партийни и държавни постове, станала през ноември 1989 г. Колкото и изненадващ, той обаче не е от съществено значение, тъй като не засяга по същество **ръководната роля на БКП** в цялостния общественopolитически, стопански и културен живот на страната. Решаваща роля за края на **Първата република** оказва отново **външният фактор**, който е **решаващ** и за поставяне на началото на нейното съществуване през 1946 г., а именно последвалото в началото на 90-те години **разпадане на СССР и на световната социалистическа система**. Наистина, тази система успява да се запази в някои страни като Куба, Северна Корея и дори в Китай, но тяхното влияние в световен мащаб не е в състояние да предотврати промяната на общественopolитическите порядки в България.

Задачата на предлаганата енциклопедия е да покаже постиженията на нашата страната в цялостното ѝ общественopolитическо, икономическо и културно развитие през периода на нейното съществуване. Включени са статии за по-важните вътрешнополитически, стопански и културни събития и личности, както и за различните двустранни и многостранни договори.

Макар че след 1948 г. Българската православна църква е отделена от държавата, обрънато е специално внимание на нейното развитие, както и на по-видните представители от средата на висшия ѝ клир. Дадени са отделни статии и за ръководни лица на другите религиозни вероизповедания — католическото, мюсюлманското и пр.

Особено място е отделено на представителите на художествено-творческата интелегенция, на научната и техническата мисъл, на художествената самодейност, медицината и спорта, както и на институциите, в които работят те. Положени са не малки усилия, за да бъдат обхванати и лица, пострадали заради своите политически убеждения от 1946 до 1991 г. За голямо съжаление оскъдните извори и литература не позволяват по-подробното открояване на такива лица и тяхната дейност. Същото се отнася и до различните опозиционни на ОФ-властта политически организации, действали през разглеждания период вътре и вън от страната.

Не на последно място, в енциклопедията е отделено значително внимание на българския периодичен печат (предимно централния), както и на другите средства за масово осведомяване — радиото и телевизията.

Тъй като в периода на Първата българска република България не представлява никакъв изолиран оазис или остров, а се намира в пряка връзка със заобикалящия я свят, включени са не малък брой статии и за редица важни външнополитически събития, организации и институти, както и за лица, играли важна роля в европейски и световния общественopolитически, икономически живот или са били в пряка или косвена връзка с развитието на нашата страна.

х х х

Написването на енциклопедията е извършено на базата на фактите, съдържащи се в наличната литература, справочни издания, базите данни, съхранявани в Българската телеграфна агенция, Интернет и пр. Богатият и разнообразен материал е структуриран по образец на съществуващите български и европейски справочни издания. Статиите за лица са подредени азбучно по фамилните им имена, като само монарсите и духовниците са дадени по личните им имена. За всяко лице задължително са дадени сведения за датата, месеца и годината на раждане и смърт (ако са починали). Ако не се разполага изцяло с тези данни, посочват се само месец и година, а ако няма сведения за тях, посочват се само годините на раждане и смърт. За лицата от други страни сведения се дават само за годините на раждане и смърт, без месеци и дати.

По-нататък следват фактите, отнасящи се до професията на лицата, тяхното месторождение, както и образованието, което са получили. За по-голяма краткост е посочена се само най-високата степен на завършените от тях учебни заведения, специализациите, които са имали, научните им степени и звания, както и тези, придобити за високо спортно майсторство. За поети, писатели и драматурзи се посочват и техни произведения. Същото се отнася и за представителите на науката. За артистите се дават сведения за ролите, изпълнявани от тях в театъра, както и филмите, в които са се снимали. Не са отминати и различните държавни и други награди на лицата, тъй като по този начин се получава косвена представа за тяхната значимост в общественopolитическия, икономическия и културния живот на страната.

За да се пести място, биографичните данни са твърде сбити. За по-изтъкнатите от тях се посочва и литература (предимно книги). Все със същата цел широко са използвани и съкращения на думи и изрази, като за по-важните от тях се дава отделен списък.

Както и в другите справочни издания, така и тук са налице два вида препратки — една, с курсив, което означава, че за така обозначеното лице, организация или събитие има отделна статия. Втората е с „вж“, с която се препраща към друга статия.

За голямо съжаление, поради недостиг на време енциклопедията не можа да бъде илюстрирана, каквато бе първоначалният замисъл на авторите и каквато е практиката за подобен род издания. Но и в този вид тя може да се ползва като източник за информация от всички, които проявяват интерес към историческото развитие на България от края на Втората световна война до началото на 90-те години на миналото столетие.